

פרק ח

הליטוואק וארצו

פרקים בדטרמיניזם גיאוגרפי

בפתיחה לסדרת הספרים 'יהדות ליטא' מנסח יוסף קלוזנר את 'חידת ליטא': "[...] ליטא הקטנה, ליטא הענייה, ליטא שמספר יהודיה היה מועט לעומת מספרם בפולין, אוקראינה ודרום רוסיה, מניין לה השפעה עמוקה זו על קיבוצי היהודים הגדולים והעשירים ממנה? וליטא יהודית קטנה זו נעשתה חידה גדולה בעיניי".¹ לאתגר החידה הוא מנסה להציב תשובה היסטורית, אך לענייננו, לא התשובה היא העיקר, אלא עצם העמדת השאלה-חידה. 'חידת ליטא' ממשיכה להעסיק, והנושא עלה בפולקלור, בהגות וגם במחקר.²

במסגרת זו לא נעסוק ב'חידת ליטא' הגדולה, נסתפק בחידה מצומצמת - הטיפוס הליטאי. מה טיבו? מהי זיקתו לארצו? ליפמאן ייחס את האופי הליטאי לארץ הפיסית ולמורשתה ההיסטורית:

תכונותיהם של תושבי זאמוט, שהן פרי אקלימה ותוצאות תנאיה הפיזיים-גיאוגרפיים, ניכרות כמעט במידה שווה - וכאן על הצד שבהן הכתוב מדבר - כמו אצל היהודים כך אצל הליטאים. ואלו העיקריות שבהן:

1 קלוזנר יוסף, החידה ליטא, עמ' 17.

2 בן ששון, ליטא, עמ' 275-278; מ' זלקין, בין גאון לעגלון.
מעניין בהקשר הנידון להשוות את הליטוואק שיתואר להלן לאפיון ילידי מרכז אירופה. בפרק "יקה", איזה מין חיה זאת? "כותב שלמה אראל: "אי אלו יוצאי גלויות 'זכו' לכינויי גנאי - רובם נלקחו מאוצר הלשון היידיה [...] יהודי גרמניה התכבדו בכינוי 'יקה' שמובנו כיום אינו חד משמעי די הצורך, לעתים מצרפים לשם זה מלה גסה שאינה ראויה לעלות על הכתב. בדרך כלל אין להתייחס לכינויים אלו ברצינות רבה מדי, אך בשעת רוגז או מריבה עלולים כינויים אלה להתפרש כעלבון. למען האמת יש להודות, כי בשנים הראשונות בהן נתקיימו מפגשים עם יהודי גרמניה, לא היה המושג 'יקה' תואר כבוד ותכופות נעשה בו שימוש לשם קנטור. לדידם של אנשים רבים היו מקופלות בו משמעויות שונות: היהודי הגרמני הצטייר כאדם תמים, כסיל, נעדר הומור, תפיסתו לא הייתה חדה, אפשר היה 'לסדר' אותו ללא מאמצים יתרים, אך יחד עם זאת, הוא גם נחשב לחרוץ, לבעל מצפון, אחראי והגון מאין כמוהו. [...] מובן כי הבדיחה והחידוד מאפיינים יותר מכל דבר אחר את היחס ל'יקים', בתקופת עלייתם וההתרחקותם [...] (אראל, היקים, עמ' 11-13).

א ב ג ד ה ו ז ח ט י כ ל
 מ נ ס ע פ צ ק ר ש ת י
 יב יג יד יו יז יח יט
 כ כב כג כד כה כו כז

3 ~~ה~~ ת ו ק עמ 13-15

4 בס שנת ה'תשנ"ב עמ' 415-416.

5. ק פ ג מ נ מ ס מ
 6. ק פ מ מ מ מ מ
 ה פ ק פ מ
 ה צ מ מ מ כ ק א מ פ מ מ
 ק ל ט ס ס ס ק מ מ פ מ
 מ ס א ת ק מ מ ק מ ק א מ
 ק א ה פ פ מ ק
 א ת מ מ מ מ מ מ מ מ [...] ה ל

[illegible]

הנמוכות עם גגות הקש; האיכר הליטאי הפרימיטיבי, קשה התפיסה ואט התגובה, שבת הכרתו עוד לא יצא מהיערות אפלים של רעמי 'פארקונאס' ועלילות ה'ווינדאלוטות'; השפה והתרבות הליטאית שעוד לא השתחררו מתקופת השעבוד והדיכוי של המשטר הרוסי והיו דלות ושדופות בתוכנן ובצורתן - כל הרקע האפרורי הזה, העגמומי ונמוך הקומה, הטבע חותם של אפרוריות, של יבשות מסוימת ופיכחונות עצובה גם על היהודי הליטאי [...].⁵

גם השערת היסוד שלו מניחה השפעה עמוקה של הסביבה הגיאוגרפית והאנושית. ליטא היא לידו מכלול גיאוגרפי-אנושי שבו ובתוכו צמח 'שבט' משלנו (הגדרת הליטואקים כשבט עולה פעמים רבות):

בה, בתחומי מסגרת זאת, גדל, חי ופעל השבט המיוחד של יהודי ליטא. בה, בין הבתים והנהרות והיערות הללו, תחת השמיים האפורים הללו, גדלו וצמחו וקמו דורות של יהודים מיוחדים, מצוינים בהשקפת עולמם, בתחושת החיים שלהם, בנוסח דיבורם, בטעמים ובמזגם, בהליכותיהם ומוזרויותיהם, באהבתם ובשנאתם, באוהלם ובצאתם.⁶

אופיו של השבט קשור כמובן למאפיינים תרבותיים דתיים ידועים שאותם הוא מצייר בהרחבה:

[...] כל הרקע האפרורי הזה, העגמומי ונמוך הקומה, הטביע חותם של אפרוריות, של יבשות מסוימת ופיכחונות עצובה גם על היהודי הליטאי, על הליכותיו ותגובותיו, על מזגו ועל השקפת עולמו. מותר להניח שגם 'מתנגדות' המפורסמת של היהודי הליטאי, אטימותו כלפי עולם החסידות הנלהב, הנסער, הרווי צבעי חיים דשנים ועליונים - שמתנגדותו זו של ה'ליטואק הצלם קאפ' אף היא לא מעליה באה, לא רק כפרי השראה של גדול זה או אחר, אלא מקורותיה התת-הכרתיים ניזונים ומתמשכים מאותה האפרוריות, מאותן הפיכחונות והעצבות ונמיכות הרוח, השפוכות על פני הנוף הליטאי על האדם הליטאי ועל היהודי הליטאי. היהודי הליטאי נוטה היה לפשטות, לישרנות, לצמצום עצמי, להסתפקות במועט ובנגלה. הוא לא הרקיע שחקים, אך לא משום שלא ראה אותם ולא תפס את גדולתם ושגבם, לא משום 'קוצר המשיג', אלא מפני הספקנות, המעצורים הנפשיים החזקים הטבועים בו, מפני ה'מאי קא משמע לך' הליטאי המפוכח והפקחי, את כל תחושת עולמו. הוא לא נחפז להתפעל ולצאת

5 חסמן, המכורה שאיננה, עמ' 255-256.

6 שם, עמ' 256.

מכליו, מחמת סלירתו העמוקה מהתלהבות חיצונית, מגלגול עיניים חסודות, ממלל נשגב מתפיסת המרובה, שנראים בעיניו כ'שוויץ', כהתנגדות לראווה, כ'איסתר'א בלגינא קיש קיש קריא'. היהודי הליטאי סולד היה מהשתפכות ומרגשנות יתירה, משגיה בדמיונות והזיה בערפילי מסתורין, האופיינית לבני הדרום והמזרח. היהודי הליטאי נוטה היה תמיד לרצינות, לשיקול הדעת, לישרות, הן ביחס לחזיונות העולם סביבו, הן ביחס לעצמו ולאורחות חייו, חיי אדם היו בשבילו רצינות גדולה וחמורה. 'אדם לעמל יולד' היה בשבילו לא סתם פסוק אלא משנת חיים [...].

גם המשכיל היהודי הליטאי עם זקנקו הגזוז למחצה, משקפי הזהב והצווארון הלבן נוקשה, עם אפיקורסותו המתונה והגיונו הצלול והמפוכח - אף הוא היה ה'מתנגד' בספירה החילונית, אלא שמח לקליפת הנקשות החיצונית והחילונית המפוכחת פעמו לכביות יהודית חמה, נדיבות רוח ואהבת ישראל. מתחת לפני החומרה החיצונית של המשכיל היהודי הליטאי תססה מוסריות רמת רוח ועמוקת שורשים, ישרות ונאמנות לעצמו ולעמו.⁷

ואין לנו אלא להשתאות לנוכח עוצמת העיסוק בסוגיה הזו, למרץ ולאנרגיה הרוחנית שהושקעו בה, שהולידו תיאורים כה ססגוניים, שהם עצמם עומדים בניגוד כה עז לאפרוריות האמורה לשכון תדיר על פני מושא התיאור. הוא אשר נאמר, חידה היא וחידה אמיתית תמיד נותרת בחידתיות כלשהי, אבן שואבת למפענחי הליטואקים לדורותיהם.

שבט של עוני

עולמה הדתי המיוחד של ליטא זכה לאפיונים רבים. מדברים על 'מנהג ליטא', על 'נוסח ליטא', על 'ישיבות ליטא' וכדומה. אכן, לליטא ייחודיות דתית, המתקיימת בצד מורכבות יהודית שלא פעם אינה נתפסת במלוא היקפה.⁸

7 שם.

8 בהקשר זה מעניינים דברי ביקורת של זלקין: "עורכי הקובץ [=פנקס הקהילות, פולין], בסיועו של היועץ לענייני דבנים וישיבות, פעלו לעצב מחדש את דמותה של העיירה היהודית במרחב אירופה כעין 'עיר האלוהים', או לחילופין, בדמותה של שכונה חרדית בבני ברק או בירושלים של היום [...] רוב ערכי הספר רצופים אמירות סטריאוטיפיות הלקוחות מהטרמינולוגיה של ההיסטוריוגרפיה האורתודוקסית [...] הנשים התהלכו בלבוש צנוע ובפאות נוכריות (עמ' 459); בהקשר זה יש לציין שדווקא במרחב התרבות היהודית ליטאית רווחה התופעה של נשים שומרות מצוות שלא כיסו את ראשן" (מרדכי זלקין, 'יילנה כשכונה בבני ברק: הביקורת על פנקס הקהילות - פולין, כך שמיני: מחוזות וילנה, ביאליסטוק ונובורודק, הארץ, תרבות וספרות, 4.7.08).

מעבר לעיסוק במאפיינים הללו הרחיבו הוגים ומסאים בדברי מחשבה בדבר מיוחדותו של השבט הליטאי. אברהם קריב כתב במסה מפורסמת:

[...] מרביתם של יהודי ליטא, ושבתי עיירותיה ועריה, היו יגעי כפיים. הם עסקו בכל המלאכות למיניהן, שהקיפו את צורכי החיים בימים ההם, צורכי עצמם וגם צרכי עם הארץ בעיר ובכפר. הם היו הטוחנים, האופים, החייטים והרצענים, הטייחים והזגגים, הנפחים, העגלונים, הסבלים וכל כיוצא באלו. יהודים עסקו שם בעבודות של יער, בעבודות של מים. הם היו קולעי רפסודות ומסיעיהן בנהרות. גם גידול ירקות היה בידי יהודים. אך גם החנוונות שעל הרוב פירנסה את בעליה במסכנות, הייתה צורה של עמל ויגיעותיה לא היו מועטות מיגיעותיהן של מלאכות שונות. חיהם הכשרים של כל אלה המוני בית ישראל לא היו חיים קלים. בזיעת אפיהם אכלו לחם ובירכו עליו את ה'. כמובן, היו בליטא גם יהודים אמידים - לא אילי כסף! - אך לא הם נתנו את הציביון. הקיבוץ היהודי בליטא ברוב מניינו ובניינו היה שבט של עוני.

בפותחו במוטו למסה בדברי המדרש בילקוט שמעוני לרות: "אמרה תורה: רבנו של עולם תן חלקי בשבט של עוני", משווה אברהם קריב לשבט הליטאי הדל הוד של קדמוניות והדר של מסורת. יש שקשרו את העוני ביחס ישר ללימוד התורה: "[...] כלל נקוט הוא בליטא: ככל שהעיריה קטנה ודלה, ככל שתושביה עניים מרודים, כן גדול הוא רבה בתורה, כן עמוקים שם שורשי תנועת התחייה הלאומית. כן שוחרי ההשכלה הם בני התשחורת שלה [...]".⁹ שבט זה של עוני לא הגיע לניוון, גם לא גופני, נהפוך הוא:

אף-על-פי-כן לא היה היהודי הליטאי בדרך כלל מדולדל בגופו, תשוש כוח. שכרות והוללות לא אכלו בו, החיים הצנועים והטהורים היו לו למקור של בריאות. גם המלאכות ששלחו בהם יהודים את ידם, חישלו את גופם דור אחר דור. לצדם של הגוים היו הכלבים והאבנים ואגרופ הרשע והרצחנות שבדם, אבל מצד עצמם לא היו היהודים דלי כוח לעומתם. ולא עוד אלא שכמעט בכל ישוב יהודי היו מצויים גברתנים שהפילו את חיתתם על גווי הסביבה ביומא דשוקא. אבל לא הגוף היתה ידו על העליונה במשכנותיהם של היהודים. תלמיד חכם אחד היה רישומו ניכר יותר מעשרה גיבורי כוח [...].¹⁰

מאחר ש'תלמיד חכם' - מכובד היה בליטא, נשאלת השאלה מה טיבה של

9 קריב, ליטא מכורתי, עמ' 32.

10 קריב, ליטא מכורתי.

חוכמת ליטא; התשובה מבליטה את הפנימיות:

[...] ליטא נתנה את עולמה הרוחני בלא 'חלונות ראוה'. הרוחניות הליטאית לא ביקשה לנצנץ, לסנוור, להפתיע. שום דבר שבה לא היה מכוון לשם רושם חיצוני, אלא רק לשם האיתות הפנימית בלבד. ארץ פרי הייתה ליטא ולא ארץ פרחים. גם פריה הטוב לא הרהיב בצבעים מושכי עיין.¹¹

אפשר היו עוד 'שבטים של עוני' בתפוצות ישראל, אולם אפיונו של עולמה התורני עומד באופן ברור מול ההחצנה המיוחדת לחסידות. הדברים שלהלן נכתבו על אודות שמחה מוחצנת אחת שהתקיימה בכל זאת גם בעולם המופנם של ליטא; כל ליטאי יודע היטב לאיזו שמחה הכוונה:

[...] לכבוד מה מסוגלים היו יהודי ליטא לעשות היולול רבא אם לא לכבוד התורה? מימי ילדותי זכורה לי שמחת עם במקום מולדתי, בסלובודקה, היה לילה ועם רב נהר ברחובה של עיר בנרות דולקים. עיני הילד וכוכבים ממעל השתאו למחזה. העיר הקטנה כולה חגגה את סיום הש"ס סביב המדרש הישן. [...] אילו לא ידע אדם מה שמחה זו שקפצה על יהודים ליטאים בערב מן הערבים, היה צריך להבין מדעתו, כי עניין של תורה בגו.¹²

ולא רק בסלובודקה, שמחת תורה שכזו נחגגה גם במקומות נוספים בליטא.¹³ ומתוך התפרצות השמחה בזמן הידוע ובנסיבות הידועות נחשפת פנימיותה של ליטא; עולם פנימי היה לה לליטא היהודית שמונח מתחת לכסות הפוליטית החיצונית:

ליטא שיצאתיה בעודני נער, עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה, יותר משהייתה מלכות ניקולאי קיסר הייתה מלכות השולחן ערוך [...] בנו להם היהודים עולם יהודי כנוס בתוך עצמו וכמעט נקי מתערובת זרה. מבחינה נפשית ורוחנית

11 שם.

12 שם.

13 "בעוד במשך השנה היתה מרה שחורה מוטלת על קיידאן, על פני הכל רבצה עננה כל אחד סחב את עול החיים כנטל כבד על הכתפיים השחוחות - הגיע חג וכל העננים נעלמו, [...] כל חג השאיר את רישומו בקיידאן, אך חג החגים היה שמחה תורה. העיירה כולה צוהלת, מצב רוחם של הכול כה מרומם; זקנים וצעירים מרגישים כאילו עמדו לצאת במחול, לרקוד בכל כוחותיהם, עד כלות כל הכוחות משמחה. מעשה נס ממש! הפנים שהיו עד כה עצובות, קורנות, העיניים הבוכיות תמיד נוצצות, ואנשים נשים וטף חוגגים את החג הקדוש של התורה. לא הרחק מבית הכנסת [...] עומדות כבר חביות זפת זו על גבי זו. אלה הקונדסים הצעירים שליטו, לאחר שחיפשו בכל העיירה ותפסו כל חומר דליק שנפל בידיהם. ואך יורד הלילה, מציתים הם את החביות והתאורה מציפה את כל קיידאן. מקטון ועד גדול עומדים ונהנים ליד האש הבהירה, וכל אחד מרגיש שזו שמחתו; ומומן לומן נשמעות קריאות שמחה של הקהל; עד אשר האש שוכחת, הלהבות מתחילות לדעוך, ואז בורחים הנאספים מן המקום לבית הכנסת, להקפות" (אפשטיין, עולמות מן העבר, עמ' 68).

הרגיש עצמו היהודי שם במקום חיותו, ככל שניתן הדבר על אדמת ניכר

[...]¹⁴.

בסיומה של המסה הזו מכריז-מקונן קריב: "הרבה הקר היהודי הליטאי מתוכו אל עם ישראל, אך הרבה מיקר סגולותיו נכחד מיני ארץ עם חורבנה של ליטא היהודית. לבי יורד דמעה מדי אזכרך, ליטא מכורתי...".

הנה כי כן, ב'מכורה' הזו מתגלה 'שבט', והתגלגלו הדברים כך שהשימוש הלשוני בשבט רווח לגבי הליטואקים והוא עומד לעתים מול ה'עדה' חסידית.

פולני וליטאי נפגשו...

הוגה דעות דתי כי יגע בשאלת ההבדלים הגדולים ביהדות מזרח אירופה עשוי להתנסח בדברים מעין אלה:

טבועים בהם [=חיי יהודי ליטא] ערנות נפשית, רחופות ליצירה וצמאון לדעת במידה בלתי רגילה. חשיבות מיוחדת נודעת לתנועת המוסר שנתחוללה באמצע המאה שעברה [=ה-19] בקרב יהדות ליטא. חשיבותה של 'תנועת המוסר' לגבי יהדות ליטא אינה נופלת מחשיבותה של החסידות בשעתה ליהדות פולין, אוקראינה ופודוליה, היא היתה מכוונת לסיפוקם ומילויים של אותם הצרכים והדרישות שמתוכם צמחה החסידות וינקה את כוחות התפשטותה. מתוך תנאים ומסיבות היסטוריות שונות נטבעה היהדות הליטאית בחותמה המיוחדת וקבלה את תכונותה המיוחדת המבדילה בינה לבין יהדות פולין בהופעה ובמהות. הבדל זה יש בו כדי להסביר את היחס המנוגד של יהודי פולין וליטא אל תנועת המוסר ואחותה הבכירה החסידות. החסידות כבשה את יהדות פולין כולה, ואילו תנועת המוסר חלפה על פניה ולא השאירה רושם כלשהו. והיפוכו של דבר בליטא.¹⁵

אין זה מענייננו כאן לבחון באיזה מידה צדק באבחנותיו: האם 'תנועת המוסר' היא היא המאפיין החשוב של יהדות ליטא העומד מול החסידות כמעין הנגדה-משלימה. החשוב במסגרת זו הוא הצורך להבין את יהדות ליטא בעמדה מול איזשהו 'אחר' - יהדות פולין, 'עמידה כנגד...' המחזקת את זהותה.

היסטוריון כי יידרש לשורש ההפרדה בין 'שבטים' יהודיים במזרח אירופה ימצא תשובה היסטורית. שמעון דובנוב מסביר במבוא שכתב ל'פנקס ועד הקהלות בליטא':

14 קריב ליטא מכורתי.

15 וינברג, שרידי אש, עמ' רעררעז.

אין כאן המקום לדרוש בתולדות 'ועד הארצות' לפרטיהן, אבל חייבים אנו לברר את הסיבות שגרמו להתבדלות ועד מדינת ליטא מתוך ועד הארצות בפולין בשנת שפ"ג אחרי כמה שנים של עבודה משותפת [...] המעיין בתקנות הסיימים הפולניים ע"ד גביות המסים המיוחדים לישראל במשך חמישים שנה בין שנות שמ"א ושצ"א ימצא בהן כמה ידיעות בדבר התפתחות מס הגולגולת בתקופה זו, שבה נצטרפה ליטא לפולין לענייני פוליטיקא ונבדלה ממנה לעניינים פיסקליים - לגבי גביית מסים וארנונות. קצבת המסים גדלה מתקופה לתקופה, ועם זה גדלה גם האחריות שהייתה מוטלת על אגודות וקהילות. [...] ומכיוון שהטילה הממשלה את אחריות תשלומי המס על אגודות הקהילות בני חלקי המלוכה, בשעה שראשי אגוד פולין נזקקים להערכה אחת וראשי ליטא להערכה אחרת, ראו מנהיגי ליטא את עצמם מוכרחים לקבוע ועד מיוחד לעצמם שיהיה אחראי בעד תשלומי המסים המיוחדים למדינה זו. וכך נפרדה מדינת ליטא היהודית מעל אגודת המדינות או 'הארצות' של פולין ויסדה לה מרכז בפני עצמה - הוא ועד הקהילות הראשיות בליטא.¹⁶

מדויקת ככל שתהיה, התשובה הטכנית-אינסטרומנטלית הזו לא יכולה הייתה להטביע רושם מיוחד על הזיכרון הלאומי בגילוייו העממיים. כאמור, הליטואק נצרך למעין טיפוס שכנגד כדי שיעמוד בהשוואה מתמדת שתחדד את ההבדלים; להתבדלות יש ערך בגיבוש הזהות. אכן, עוסקים הרבה באפיון של הליטואק; מהן מידותיו הייחודיות בהווי היהודי ומהו דימויו העצמי. הנה, אצל ליפמאן מובאת השוואה ליהודים מסוג אחר:

ליטא - 'זאמוט' נודעה בתבל למעין מפכה יהדות מקורית בלי הפוגה וכדאי וראוי לעמוד על אופיה. כי הנה, כאמור לעיל, יצר לו הקיבוץ היהודי בליטא טפוס מיוחד שונה לגמרי מהטפוסים שיצרו הקבוצים בפולין, אוקראינה וגליציה: במקום שלטון הרגש והפעלות הלב אצל האחרונים, התגבר שלטון השכל והרציונליזמוס אצל הראשונים. ויסוד אופי זה התבטא אצלם בצורה הכי בולטת בזרמים ובתנועות השונים שנולדו או מצאו כאן קרקע ליניקה והתפתחות. אי-פוריות של משיחיות השקר. אם גם עשו ניסיונות להפצת [...] ההתנגדות לחסידות, השקידה בלמוד התורה, התפשטות שיטת הגר"א, המוסר - על כולן טבוע חותם תגבורת השכל וההגיון על הרגש ושרירות הלב, ויסוד הרציונליזמוס מתנוסס עליהם וחודר דרכן כחוט השני. וכשם שיד 'הראש' ו'המוח' היה כאן

תמיד על העליונה, ככן נעשו הודות לזאת למרכז החיים ותעודתם. ומשום זה למוד התורה וחקירתה - מטרת החיים. כי אין לך פינה בתבל שכ"כ הרבו לשקד על התורה כמו בליטא. ואין לך מקום שכ"כ המיתו א"ע באהלה כמו כאן.¹⁷ גם הכותב הזה נושא עיניו למחקר, אך לא בדגש על הבנת שורשי ההפרדה שמעניינת בעיקר את ההיסטוריון, אלא בחקירת משהו שיש לו השלכות ישירות להווה (שלו). רוצה לומר, ההדגשה בטיפוס הליטאי מושמת כאן על ז'מוט, וזה שולח אותנו לקובנה כמרכז; ולמרות שלכולי עלמא, יש גם השפעה בלתי ניתנת להכחשה של הגאון מווילנה, דמות הליטואק מעוצבת לדירדו בעיקר על-פי הדגם הקובנאי, והוא מתקשר בדברים הללו לליטא של תקופת בין המלחמות.

והצביון הליטאי מגיע עד להווה ממש, לזמן שהליטואק כטיפוס ממשי כבר כמעט ואינו מוכר בו; ובכל זאת, התפיסה שאצל יהודי ליטא מדובר על יהדות השכל, שרירה וקיימת. כך עולה ממקאמה של יורם טהר-לב, שנכתבה לרגל אחד מימי הכינוס של איגוד יוצאי ליטא, המספר בעצם על שורשיו:

היום במדינתנו המטורפת המחליפה כל שנה אליטה בליטא / לך תסביר לאזרח הפשוט מה פירושה של יהדות ליטא. / אותה יהדות משובחת, שהייתה באמת האליטה של האליטה / האוטוריטה של האוטוריטה / היהדות שהציתה והרטיטה / שבשום דבר חומרי אותה לא קנית - / לא בוויולה ולא בסוויטה / לא בלוליטה ולא באפרודיטה / אלא במילה אחת קטנה: והגית! / יהדות מעולה, שמאז ועד עתה כמותה לא ראתה / יהדות השכל יהדות ליטא [...].¹⁸

ההבדל בין הליטואק לדמות ההופכית שלו מלוכה כמובן על-ידי הפער הבלתי ניתן, לכאורה, ליישוב בין המתנגדות והחסידות. דומה כי ההבדל הזה מודגש במיוחד על-ידי מי שמנסה דווקא לפשר בין הניגודים הללו. כך עולה מאפיון של מנחם בגין שנכתב על-ידי בנו: "אבי בא מליטא והגדיר עצמו 'חסיד' של מתנגדים ולא מתנגד של חסידים".¹⁹ אכן, במשחק הלשון החריף הזה טמון עומק הפער הראשוני ביניהם; והנה, בנקודת זמן מסוימת, כשדמות מסורתית אך לא אדוקה באופן מובהק כמנחם בגין מנסה להתמודד עם הסטיגמות, צומחת פרשנות מחודדת כזו (אכן, מבחינת משחקי הלשון, היא יכולה להתאים גם לאמירה חסידית חריפה וגם לפלפול ליטאי), שלא פחות מאשר היא מפייסת, היא גם מעלה לפני השטח את ההבדלים.

17 ליפמאן, לתולדות היהודים בקובנה, עמ' 65.

18 גחלת, אדר תשנ"ט, מרץ 1999, עמ' 17.

19 בגין, בלילות, עמ' 17.

יש יצירות בהן המתח בין החסיד והליטאי אינו מתבטל רק בכוחה של אמרה חריפה. דוד לבני בסיפור 'צער גידול בנות' מביא את יחסי הליטאי והחסיד לידו משבר בלתי פתיר; ברוך, שמשו הליטאי (המחופש לחסיד) של הרבי, עזבו ונמלט לו: [...] רק אז הבינו שברוך נמלט פליטה גדולה, עגן את אשתו, זנח את ילדיו העלובים ואת הרבי עם כל קהל חסידיו לבושה ולכלימה. 'אלה תולדות ליטאי צלם קופ ממזר וגנב' אמרו כולם. [...] וכדי לא להגדיל את המדורה - אש השנאה היוקדת בלב החסידים נגד הליטואקיס עקב הגניבה והפליטה הגדולה של ברוך החליט צמח [=מודע של הנמלט שחיפשו, ליטאי] לעבור בשתיקה על חסדיו עד יעבור זעם, ולמותר להגיד כי השנאה של החצר וקהל חסידיו כלפי 'ראשי הצלם' בערה כגיהנום.²⁰

בסיום הסיפור הארוך, לאחר שהעלילה הלכה והתפתלה, נשלחו דברי חרטה של הבורח לרבי הנבגד; תגובת הרבי לביטויי החזרה בתשובה של שמשו שבגד בו: "הרבי מאבר ענה להשוחרט תשובה קצרה כתובה בעצם ידו על פתקא צרה, בלי תאריך, בלי חתימת ידו. הפתקא הכילה לא יותר משש המלים דלקמן 'בליטא כל כלב הוא בן תורה'".²¹ דברים כדרכנות, מילים פוגעות, המגלים נקודת תורפה בדמות הליטאית דווקא במקום שבו אמור להיגלות יתרונה הגדול; הליטאי המחזיק טובה לעצמו בגין היותו בן תורה אינו אלא....

ההבדל האידיאולוגי בין החסיד למתנגד כרוך בדימויים אינספור; ב'ברית מילה' של טשרניחובסקי הוא מתייחס לכמה מהאמירות הידועות:

[...] קולו אז ישא, קול רם, המלמד שמרל וכה אמר / (היה ליטאי ועל כן בן תורה, ואם הציץ ונפגע): / 'שמעו רבותיי, מה שח המלמד מליטא, מה ואמר?' / [...] 'הנה כי כן, - יאמר אז שבתילי, מושך בזקנו / (זה אך מפולין הוא בא וקראו לו 'תחמס פולני', / כאשר יקראו לכל פולני: 'תחמס' או 'גנב') - / הנה כי כן שמרל זה - איש היה אלמלא ליטאי, / ראש של שתי וערב, - מסופקני אם הם ישראלים', / שמעו היושבים והביטו בפני הליטאי מה יענה, / חכו לדבריו, כי איש מאוד נבון היה, ואם מלמד, עיניו אז יעצום שמרל ויענה כשואל לתומו: / 'ואילו אברהם אבינו ליטאי לא היה, רב שבתיל?' / 'מה? ישיבנו הלז - אברהם אבינו! מנלן?' / ענה שמרל: - 'הן כתוב 'ויקרא אל אברהם שנית' / ואילו לא היה ליטאי, שיונלס היה אומר ולא שני' / מצאו הדברים חן בעיני המסובים וצחקו

20 לבני, ירושלים דליטא, ב, עמ' קכז-קכח.

21 שם, עמ' רו.

/ הרבה, ונהנו מחכמת המלמד ואמרו: / 'שבתילוי! שתיקה זו מה היא? ענה לו למלמד גם אתה! / אט - ענה שבתילוי - פפה! יאמר הליטביק' מה אכפת? / ואולם נפלאות היא בעינינו ונעלם ממני הפתרון / שמא ראיתם עד כה ליטאי, שאין לו שני שמות, / ואם שני שמות אין לו, שני זוגות של תפילין לו בוודאי, / או, לכל הפחות, לו שתי נשים עגונות בליטא, / מצאו הדברים אז חן בעיני המסובים וצחקו / הרבה נהנו מחכמת שבתיל מפולין. / חורו פני שמרל מאוד, כי זכר מעשה שהיה; / [...]”²²

ובסופו של דבר, הוא משיב מלחמה שערך, לא על ידי עקיצה לפולני אלא על ידי פלפול ב'חד גדיא' ממנו עולה, שהכלב צדק, ומדוע אם כן נענש? בגלל ש'מי בקש זאת מידר'. בתכונות אלו, שכמותן גילינו גם בסיפורו של לבני דלעיל, ועוד ועוד, יש משום הקצנת השלילה. אין צורך במחקר פסיכולוגי-סוציולוגי מעמיק כדי לברר את המנגנונים המבדלים טיפוסים וקבוצים אנושיים זה מזה, וגם אם טשרניחובסקי מסיים במשפט המסובים שמוביל לפסיקה הומוריסטית שיש בה מן הפיוס, יש שהתייחסו לכך ברצינות מרבית.

ספר 'יהדות ליטא' הפותח בסקירתו של יוסף קלוזנר 'החידה ליטא', מאפיין את ה'ליטאי' בתכונות מוקצנות, נקודות קצה על הסקאלה של - 'שליליות-חיוביות': [...] הוא יבש: השכל גובר בו על הרגש. הוא 'מתנגד' ואין בו אף ניצוץ מהתלהבות ודבקות של החסיד. [...] פיקח חריף ושנון, בפיקחותו הוא עולה הרבה על היהודי הפולני ועל היהודי הפודולי-הוהליני, ואין צריך לומר על היהודי הגרמני ועל זה שממערב אירופה: אבל פיקחות זו יש בה מן הערמומיות, ובערמומיותו משתמש הליטאי כדי לרמות את יהודי פולין ושאר ארצות. הליטאי הוא 'מוח של צלם' ('צלם-קאפ') [...] אין יראת השמיים שלו כנה ועמוקה, והוא חשוד על מינות מסותרת ועל יחס של קלות ראש אל המצוות ואת המנהגים הדתיים. וב'מסורה העולמית' נמנה בין 'הדברים שלא יתארעו לעולם', גם דבר זה: 'שליטאי ישא בחייו פחות משלוש נשים'. [...] עני מרוד, קבצן נצרך לבריות ועל כן הוא נודד מעיר לעיר וממדינה למדינה, משאיר את אשתו עגונה ואת בניו כיתומים - ואינו חושש.

מנגד, "הוא תלמיד חכם, יודע תורה יותר משאר היהודים. ולכל מקום שבא תורתו עמו. בנדודיו המרובים מחמת עניותו הוא מפיק תורה בישראל [...]”²³

22 טשרניחובסקי, שירים, עמ' 160-161.

23 קלוזנר יוסף, החידה ליטא, עמ' 17.

אין ספק שה'צלם קאפ' - ראש הצלב, בהיותו מתקשר במישרין לסמליות נוצרית, הוא כינוי משפיל. במדור 'פרפראות', דוד מתתיהו ליפמאן בספרו על 'תולדות קובנה וסלבודקה' מקשר אותו לסיבות פסיכולוגיות, אך גם לביטוי הצלבים בשטח:

מספרים הלצה על דבר פתגם יהודי אוקרינה אודות יהודי ליטא 'דער ליטואק איז א צלם קופ'. מפני מה? - משום שהיהודי הליטאי, כשרוצה להגיע למטרתו, אינו מתרפה גם להשתטח בכל גופו לארכו ולרחבו... (ער לייגט אין דער ליינג אין דער ברייט, און פירט אויס זייניקא...). ולדעתי טעם הכינוי הזה הוא פשוט, כי בזה רצו החסידים, נוחי ההתלהבות ובעלי הרגש להדגיש את חסרונם של יהודי ליטא המתנגדים, היינו קרירותם ואדישותם, כי הם צנומים וחסרי רגש התפעלות, כמו אותם הצלמים הפסלים הנפוצים כל כך הרבה על כל פרשת דרכים בייחוד בליטא הזאמוטית. יש אומרים, כי כוונת חסידי אוקרינה בזה היא כי הליטאים המתנגדים הם אפיקורסים גמורים, ומשום זה הם כעובדי עבודה זרה בעיניהם.²⁴

הליטואק הוא אפוא השתקפות במראה מעוותת של מאפייני ארצו; אך בדרך כלל הגישה לייחודו בספרות מעוררת לפרשנות אידיאולוגית יותר. ש"י עגנון ב'הכנסת כלה' (ספר ראשון, פרק תשיעי), מתאר את מפגשו של החסיד גיבור הסיפור הארוך עם טיפוס מיוחד:

[...] ירד רבי יודיל מן העגלה ונכנס עם נטע לאותו בית ובירכו את אנשי הבית בשמחה ואמרו, השם יברך את לילכם לטובה. היתה שם אשה כפרית ערלית וענתה להם בלשון הגוים. אמר לה נטע לאותה אשה, הגידי לי שאהבה נפשי מי זה יושב בתוך ביתך ולומד תורתנו הקדושה? אמרה לו, בעלי הוא. הציצו עיניהם וראו אדם אחד ששערותיו פרוצות וזקנו מדובלל וגמרא פתוחה לפניו יושב ולומד בנעימה. רץ החסיד נתן לו שלום והחזיק את ידו ונתן פניו בפניו כאדם שמשים פניו על פני אוהבו מרוב חיבתו וקרא, כענבים במדבר מצאתיך ישראל. אוהבי איך באת לכאן? חיך בעל הבית ואמר, התורה היא מתוקה מאוד, השתמדתי קצת והריני יושב ולומד מתוך מנוחה. באותה שעה עמדה נשמתו של רבי יודיל לפרוח, ואלמלא נטע היה יוצא מן העולם בלא וידוי. [...]”²⁵

קשה שלא לראות במשתמד לשם לימוד תורה את דמות האבטיפוס הליטאי העומד כאן מול החסיד; לגופו של עניין, הדבקות היתירה בתורה ללא מנגנוני בקרה

24 ליפמאן, לתולדות היהודים בקובנה, עמ' 13.

25 עגנון, הכנסת כלה, עמ' קג"ד.

דתיים נוספים (החסידות השכילה לענות בהם) עשויה להוביל להשתמדות. אולם, לא לדרוש בהיבטים אלו באנו במסגרת זו, אלא לאפיין את הליטוואק באמצעות עגנון שבנוסף לכל מעלותיו הידועות, זכה לשם עולם גם על תרומת יצירתו לכינון זיכרונות יהודי פולין.

כוויכוח חזיתי הגיעה המחלוקת הליטאית-פולנית לפינות מרובות: הוא נקשר באוכל - וכי כיצד ניתן להשוות גפילטע פיש ליטאי לפולני? הלא זה הליטאי מזכיר בטעמו וניחוחו את אוכלו - הליטוואק;²⁶ הוא חדר כמובן לתחום הבדיחה והחידוד. נטייתו של הליטאי 'להשתמד' ונטייתו 'להרבות בנשים' ולהותיר אחריו שובל של עגונות מייצר מצבים הומוריסטיים לרוב ומעניק השראה לבדיחות הלא-פשוטות הללו:

ליטאי ופולני רבו זה עם זה. אמר הפולני לליטאי: אם הליטאים ארוכים כולכם, שכן התורה אמרה: 'ארורה האדמה' ותרגם אונקלוס 'ליטא ארעא' (בראשית ג, יז). החזיר לו הליטאי: ואתם הפולנים חשכים כולכם, שכן שנינו 'אין פולין לאור הנר' (שבת יב ע"א).²⁷

יהודי פולניה מספרים: מעשה בליטאי שנשתמד ונשא גויה עשירה שיהא בידו למוד תורה לשמה.²⁸

פולני וליטאי רבו זה עם זה. הפולני חירף וגידף והליטאי נצר לשונו ולא השיב אלא שתי מילים: 'ילד אתה'. תמחו הכול על סבלנותו של הליטאי שהוא שומע חרפתו ואיננו משיב. נענה הוא-הסביר: ילד מכה אביו ואמו, ילד אוכל טריפות ומחלל שבתות, ילד ישן במיטה אחת עם הגויה, ילד עושה כל דבר אסור.²⁹ מעשה בחבורה שדיברו על דברי הגנות הנתלים ביהודי ליטא, כגון שראשם ראש צלב וכדומה. אמר אברהם קריב: עיקר העקיצה הוא במימרה, כי שלושה חיובים בברכת הגומל: תרגול שעבר עליו יום הכיפורים ולא נשחט; חזיר שעבר עליו חג הפסחא ולא ננחר; ליטאי שעברו עליו שמונים שנה ולא המיר.³⁰ מעשה בראובן ושמעון בני פולין, שדיברו בגנותם של בני ליטא. שאל ראובן:

26 בניסוחה הקולע של לוי דוידוביץ: "The characteristics of the litvak were reputed to be dryness, like their gefilte fish" (דוידוביץ, ממקום זה, עמ' 46).

27 דרויאנוב, הבדיחה והחידוד, עמ' 182, מס' 2691.

28 שם, עמ' 182, מס' 2693.

29 שם, עמ' 183, מס' 2695.

30 סדן, קצרת אגוזים, מעשה 663, עמ' 367-366.

מה טעם ליטאי מכונה ראש צלב? השיב שמעון: כל ליטאי צלב בראשו, ואם אין אתה מאמין, טול קרדום והיכנס אל שכננו שהוא ליטאי, ובקע ראשו ותראה. שאל ראובן: ואם לא אמצא, מה? השיב שמעון: מה, לא די שהוא ליטאי, הוא גם מחוצף, ואתה מפקפק אם לבקוע את ראשו?³¹

בין שמדובר בהלצות תפלות ובין שראו בכך הומור פולקלוריסטי, החומר הזה סדק את שריון ההגנה הליטוואקי והשפיע על הדימוי העצמי שלו כפי שצינו לעיל. דוגמה חזקה מופיעה בקטע הבא שהתפרסם ב'הד ליטא'; מדובר בקטע מערכת שכתב המורה והסופר נתן גרינבלאט, לכבוד בואו של טשרניחובסקי לליטא - 'חג השירה העברית המשוחררת':

לנו הליטאים קמוטי המצח, מיובשי הפלפל, עלובי הטבע הקודר והזעום היה טשרניחובסקי זר בעיקר שירתו שזורת האורים, ילידת הערבות, ספוגת האון והעוצמה, היופי הפראי של עולם הקדומים. התחנכנו על מגילת צער, על קינות וסליחות, הווייתנו הייתה דוויה ונענית, - והוא בא זקוף קומה, חסין שרירים וינער את אבק הדורות ויצג לפנינו את העולם במלוא כשפיו המשכרים. אכן זר בלתי מובן ומופלא היה משורר זה בעולמנו היהודי ועל אחת כמה וכזה בעולמנו הליטאי. [...] פלחו את קורי העכביש המתוחים על גבינו. [...] מיישרים את קמטינו והדורינו מתירים את הסוכך והקושי שבנו, לבנו יודח מאבק, שרירנו מתמתחים, מתמלאים און [...].³²

כאן מובעת ההשוואה של הליטאי לטשרניחובסקי המייצג בשירתו מעין 'פרא אציל', דמות שצמחה בערבות אוקראינה הנרחבות, טיפוס המרוחק בתדמיתו מרחק ניכר מהליטאי היבש והעגמומי. הנוף הליטאי - 'עולמנו הליטאי' מוצב בעמדה של מעין רגש נחיתות מתמשך מול הדמות האמורה לייצג את עולמו הנעלה של טשרניחובסקי; טשרניחובסקי שב'ברית מילה' הטיב ללעוג לליטאי (וגם לפולני), וזכה להסכמה כנועה בין הנלעגים.

ההשוואה לדמות הטשרניחובסקאית מחדדת את קווי המתאר של הליטוואק; רישומם של קווים אלו מתחזק שבעתיים בהשוואה לאבטיפוס אחר בין יהודי העולם - היהודי הגרמני; אכן, טרחו לערוך גם השוואה שכזו! נסיים דיון זה בסדרת אפיונים ליטאיים מהסוג שתואר, הצומחים מתוך השוואה בין שני טיפוסים היהודים שחרף המרחק הגיאוגרפי הניכר ניתן לגלות בהם צדדים

31 סדן, קצרת אגוזים, מעשה 664, עמ' 367.

32 הר ליטא, 20, תשרי תרפ"ה, עמ' 1.

של דמיון; כך אפוא מצטייר הליטאי מתוך ההשוואה לבן דמות חלקי שלו - הגרמני:

[...] הגאון, ואתו הרבה מגאוני ליטא, אינם גאוני הרוח בלבד. הם יותר מבור סוד שאינו מאבד טיפה, יותר מידיעה בטיב של דיאלקטיקה; הם אישים בני עומק ויופי, נושאי מוסר ושלוחי אמונה [...] צדקתם יראת השמים שבהם קשורות יותר מאשר אצל סוגים אחרים בלימוד התורה. הגדולים בליטא לא היו סנטימנטליים (בדור האחרון צמח טיפוס הזה גם שם). תלמוד התורה אינו רק מאמץ שכלי, מגמה אינטלקטואלית, הוא עבודת הבורא. כל געגועי היהודי אל אלקים והנצח מתרכזים בו, כל התלהבותו מוצאת פה את מימושה. ההתלהבות מצטמצמת בשטח צר, יורדת מגבהי מרומים, עוזבת את התחום המיוחד לה, מנמיכה טוס ואינה מרימה קול, מצנעת לכת, נכנסת פנימה - הכל נהיה לפני ולפנים. התרוממות הנפש איננה מחפשת ביטוי אקספנסיבי. אין אגדות, שירים, אקסטזה ומסתורין מהווים את צינורות היצירה ללמדן הליטאי.³⁴

אך כוחות הנפש הצפונים בכל יהודי שלם ועשיר בדעת, אינם שבים ריקם. הם בוקעים ועולים ומפריים את הקרקע שהיא משותפת לכל היהודים, את ההלכה, ועושים אותה הדום רגלי השכינה. האינטלקט הקר ללא יסוד מוסד של אימוציות אמיתיות לא היה מסוגל למשוך דורות רבים, להעלות אש קודש - ולא מן ההדיוט - בלבות בני אדם ולהביא לכלל תוצאות עניניות כפי שזכתה להן יהדות ליטא. לא היה קיבוץ יהודי אחר שהיה כה מוצק, שנקודת הכובד היתה כה איתנה, ושווי משקלו כה מובטח. שבת בריא גדל במדינה זו. [...] ³⁴

[...] ומפני שעניי הליטאים לא היו נשואות תמיד לסוד ולנסתר, אלא העדיפו את הגלוי, הסתכלו בקרוב ולא ברחוק, הרי גם גישתם האנושית היתה טבעית. בלי אנתוזאיזם מיוחד היה היחס בין אדם לחברו יחס של אחוה ורעות. [...] יצויין הדבר לתהילה ולשבח שאין לך מסגרת אחרת שבה הגיעו מדות האדם לכלל שכלול כאשר ראינו בליטא. [...] דוקא הליטאים שהתנגדו לחסידות ושלא גרסו את שיטת המוסר, דווקא הם היו אנשי מדות מאין כמותם [...] ³⁵

[...] ועם כל שמירתם על קודשי האומה ותמימותם ושלמותם, אין הם דוחים את אחיהם שהתרחקו מדרכי התורה והתחילו פורקים עול זיקתם אל האומה. הם

33 בהערה הוא מציין שהיו שעסקו גם בנסתר, אך לא זה היה האפיון הכולל.

34 וולפסנברג, יהדות ליטא, עמ' 16.

35 שם, עמ' 17.

ידעו לשמור על אחדות הקבלה, האומה, הבינו כיצד מתנהגים כדי שלא יזלזלו למצב של קרעים שאינם מתאחים. חכמתם העמוקה - לא תולשתם - הבטיחה ליהדות ליטא חיים יהודיים ללא פרוד.³⁶

ליטא נשארה מרכז המח ושלטון השכל גם כשהחלה רוח אחרת מנשח ההשכלה, הציונות הזרמים הסוציאליסטיים לא שינו את פני השבט הזה. הן בהירות המחשבה, פיכחות ופקחות, לא חדלו מלהיות עמוד האש. לא החסי תקעה יתד שם - פרט לאיים קטנים. משכילים, מלומדים, אינטלקטואלים שם. הציונות מצאה שם הר חזק. המזרחי גולד בליטא. הזרמים השמאל נסתייעו בהרבה על ידי כוחות אנשי ליטא. המוכשרים מבין מנהיגי הציונות מהתם. יורשי הישיבה, ממשיכי בית המדרש היו כמעט כולם.³⁷

חזיון אחד נעדר לגמרי בליטא: האמנות. המשוררים הגדולים, הציירים הור ולירדם באיזורים אחרים, בפולין בגליציה, באוקריינה. או שאותם הגורו שהולידו את החסידות יצרו את האמנות היהודית, או שבחיק החסידות נתבית התנאים לצמיחת היצירה האומנותית. אין זאת כי ליטא היתה משוכללת באמפליא, אך שלמות זו דרשה מחיר: לא כל העושר שבנשמת היהדות בא לו הגשמה.³⁸

במזרח אירופה, טרם נפגשו יהודיה עם מותם, אירעו הרבה פגישות; פגישת חשובה: פולני וליטאי נפגשו...

השפה והמבטא

הערות לגבי המבטא המיוחד של יהודים שמוגדרים כ'אשכנזים' באזון שונים במזרח אירופה מצויות כבר בספרות ההלכה:

[...] ופוק חזי מאי עמא דבר שבקהלות רבות של אשכנזים עצמם, וישנם אנשי שונים, שלכל אחד יש הברה אחרת, כגון אנשי ליטא ואנשי גליציה, שמשו זה מזה בהברותיהם ומבטאיהם, ובכל זאת נוהגים להניח לכל אחד מהם לע לפני התיבה ולקרוא בתורה, ואין פוצה פה.³⁹

[...] והוא מוכרח דהא הברות משונות במקצת איכא גם בהברה אשכנזית ג

36 שם, עמ' 17-18.

37 שם, עמ' 19.

38 שם.

39 שו"ת יחוה דעה, חלק ו, סימן יט, ד"ה: וכן בקודש.

בין מדינות שונות כמו הברת אנשי ליטא והברת אנשי פולין והברת אנשי אונגארן שכולנו בני אשכנז שאין לומר כלל שגם מתחילה היו בהברות מיוחדות אלא שיש איזה שיבושים במקום אחד [...] ⁴⁰.

'אנשי ליטא' ידועים אפוא כבעלי מבטא משלהם, ואם מסורת לשונית זו הוכרה כייחודית בהיבט ההלכתי, אך הגיוני הוא כי ביטוייה יהיה חריף שבעתים בפולקלור, וביטוי זה מגוון ועשיר: ⁴¹

מעשה בחבורה שדיברו על דרכם של יהודי ליטא, שש"ו שמאל נקראת בפיהם כש"ן ימין, וש"ן ימין נקראת בפיהם כש"ן שמאל, ונמצא כתי"ו רפה, שקריאתה כרגיל כש"ן שמאל. אמר מי שאמר: - שעל כן יכול היה ליטאי לומר: אמת, שכל ויושר דברים נאים ואינם מצויים אלא באישה. 'אמת' כיצד, שנאמר 'שכבתי אמש את אבי' [=אמש=אמס=אמת]; 'שכל' כיצד, שנאמר 'בת איש כהן כי תחל לזנות' [=תחל=שכל]; 'יושר' כיצד, שאמר: 'יותר משהאיש רוצה לישא, האישה רוצה להינשא' [=יותר=יושר=יושר]. ⁴²

הפולקלור מרשה לעצמו להתחכך בגבולות המהוגנות, המכובדות והתקינות הפוליטית. בתת הקרקע של ההתחכמות הזו (נושאת אופי של מעין מדרש) מצוי לעג; לפי פרשנות פשוטה זהו לעג לדמות האישה, ולעג לליטאי המצליח באמצעות שיבוש הלשון לטהר שרצים מיניים. במיוחד מקומם 'יותר משהאיש רוצה לישא, האישה רוצה להינשא' המזכיר את הדימוי של 'מותיר העגונות'; וגם במקרה זה לא לשיפוט נשואות עינינו, אלא להדגמת גובה מפלס ההתייחסות לטיפוס המיוחד. אולם, גם בלי פרשנות תרבותית מעמיקה, המבטא המיוחד הסב פשוט מבוכה; לעתים, בלי כוונות מרחיקות לכת, פשוט חיכו לטעות של בעל מבטא ליטאי. לאה גולדברג מתארת את הציפייה לדברי המורה לספרות נתן גרינבלט ואת חששו: "[...] היום תכתבו עבודה על הנושא... את המילה 'נושא' הוא מבטא בזהירות, בגלל סכנת האות 'ש'ן' שאיננה נהירה לו כל הצורך; יש והוא הוגה אותה כשמאלית, ויש - כימנית. אבל המילה נפלטה הפעם ללא תקלות שבמבטא [...]". ⁴³

השאלה אם אפשר לסמן פן לשוני מסוים שיאפיין את ליטא היהודית לא תידון כאן במלוא היקפה, נזכיר רק כי כשדובר על מפתח של ליטא הייתה לפולקלור עמדה

40 ש"ת אגרות משה, חלק א"ח, ג, סימן ה, ד"ה: הנה ברבר.

41 לוסי דוידוביץ אפיינה את הדיאלקט הליטאי בעיקר באמצעות הסבת 'אוי' ל'איי', וביטוי ש"ן ימנית במקום ש"ן שמאלית (דוידוביץ, ממקום זה, עמ' 45).

42 סדן, קצרת צימוקים, מעשה 870, עמ' 478-479.

43 גולדברג, זיכרונות, עמ' 126-127.

ברורה: שעה שניגשו לסימון הגבולות החדשים במזרח אירופה התעוררה בעיית מיקום הגבול וליצני הליטואקים הציעו כי המבחן להיכללות בליטא יהיה מבחן חילופי השי"ן הימנית והשמאלית כמעין הסמ"ך: "כל מקום שיתקלו ב'גוט סבס' [=גוט שבס, שבת שלום] הריהו של ליטא". ויש שמיקמו את גבולות המבטא הזה באזורים שונים של ליטא גופא, ולא שייכוהו לארץ כולה. בספר על פוניבז' נאמר שבסביבתה היו משתמשים במבטא הזה, והרב יוסף כהנמן לא השתחרר ממנו:

השפה האידית המדוברת בין יהודי פוניבז' היתה עשירה, עסיסית ובעלת היגוי ליטאי טהור. ברם, הפוניבז'אים סיגלו לעצמם נוב מיוחד משלהם (היה מצוי גם במחזות נוספים בליטא) - במקום ש"ן בטאו תמיד סמ"ך, וכך רגילים היו בפוניבז' לומר: האשה קנתה 'פוס מיט פלייס אוויף סאבאס' (דגים ובשר לשבת). ויהודי קורא 'סיר הסירים אשר לסלמה' (שיר השירים אשר לשלמה). היגוי ליטאי מעניין זה נשמר אצל רבה של פוניבז' לכל ימי חייו. ⁴⁴

הרבה נאמר על האידיש של הליטאים. השאלה מהי ליטא היהודית זכתה לתשובות רבות, מהן על בסיס השימוש באידיש ליטאית; אכן, אידיש זה הייתה מובחנת היטב, והייתה זו אינדיקציה חשובה ואמינה לסימונה של ליטא היהודית (על כך במקומות רבים בספרו של דוביד כץ ⁴⁵). אך העניין איננו מדעי גרידא, הייתה להם לליטואקים 'גאות יחידה', אידיש משלהם; בריאיון של חנוך ברטוב עם משפחת אלחנן נאמר: "יצחק [...] דיברנו עברית, אמת, [...] אבל בלי משים היינו עוברים לא אחת לאידיש, שלי הייתה טבעית יותר, והאידיש שלנו בני ליטא, היתה מאוד מזוקקת, נקייה מכל גידולי פרא גויים שצמח לתוכה...". ⁴⁶ במובן מסוים השתלבה המודעות לאידיש שלהם עם תפיסתם העצמית של בני ליטא בכל הקשור לעולמם, לאורחם ולרבעם.

המפה והשפה

בצד השפה, גבולות ליטא היהודית הם גבולות של היסטוריה והלכה, וגם גבולות של פולקלור והומור. ברור שמושג הליטאי מתייחס למפה רחבה הרבה יותר מאשר ליטא של ההווה, וודאי של ליטא של בין המלחמות. חיבורנו זה עניינו בתיאורי זיכרון, בייחוד בהקשרו הכרוך במקום, ולכן אין בכוונתנו להתייחס להתפתחות

44 קול, אחד בדורו, עמ' 247.

45 כץ, תרבות יהודית.

46 ברטוב, מחוץ לאופק, עמ' 43.

ההיסטורית של מושג הליטוואק בהקשרו הגיאוגרפי, אלא לספר בפשטות כיצד הוא נזכר. נסתפק אפוא בקביעה כי תודעת הליטוואק, בהקשריה הנקבעים לפי זיקה לישיבות ליטא, למנהגי ליטא ולמאפייני שפה (לעיל), חורגת במידה ניכרת מגבולות ליטא העכשוויים. התודעה הליטוואקית עמוקה לאין ערוך מהתודעה היהודית הבילורוסית (למרות שרייסן נזכרת יחד עם ליטא הרבה יחסית), וחלק גדול מהפלכים שקרובים לליטא בבילורוסיה יגדירו את עצמם כליטוואקים (גם אם לא כולם החליפו שייך שמאלית בימנית); והוא הדין במידה לא-מבוטלת גם לגבי לטווייה. אם תודעה ליטוואקית שואבת השראה במישרין או בעקיפין מפנקס ועד הקהילות' עתיק היום, הרי עיקר עניינו של זה מוסב בכלל לערים הנמצאות מחוץ לליטא של ההווה (לפני הצטרפותה של וילנה כקהילה נכללה ברשימה הנכבדה בריסק, הורודנא ופינסק; בהמשך גם סלוצק). גרעינה של ליטא המוכרת - קיידאן, קובנה וסלבודקה נזכרות ב'פנקס' בהקשר זה רק פעם אחת! וגם זה בוויכוח על גביית מסים, האם עליהן לחסות תחת חסות הוראדנא.⁴⁷

בפני לומדי ליטא בהווה עומדות מפות שונות של ליטא היהודית לדורותיה. המכנה המשותף לכולן פשוט מאוד, בסך הכול מרקם היישובים היהודי דומה בהיקפו למקבץ היישובים הרגיל שבמפות הרגילות של ליטא; רוצה לומר, יהודים דרו בכל מקום, אבל יש הבדל משמעותי בשמות היישובים. שמות עושים משהו לארץ המכילה אותם, מתן שמות מעניק איזו בעלות לנותן השמות.⁴⁸ באותן שנים שמקובל לראותן כשנות הידידות בין יהודים וליטאים, הליטאים הקפידו מאוד על שמות ליטאיים; ובגילויים הקיצוני, הדברים הגיעו עד לכדי מניעת יהודים משימוש בשמות משלהם. דב לוין מביא דוגמאות:

[...] בסוף ימי עצמאותה של ליטא (בסמוך למלחמת העולם השנייה) נאסר

47 "ע"ד שתבעו האלופים הרוזנים נגידים ראשים קצינים דק"ק הוראדנא את המשולחים דגליל קידאן בדבר היישובים שאחורי הנהר ניצמן, וגם אודות [...] יצא מאתנו הרבנים הגאונים המתאספים למדינה רבא: שהיישובים הנ"ל שייכים לגליל קידאן הנ"ל לחלוטין ולצמיתות עולמית, [...] ואין להרוזנים דק"ק הנ"ל שום ט"מ על הגליל הנ"ל מחמת טענות הסכום וגוללת מהיישובים הנ"ל. ואודות ק"ק סלאבדקא הסמוך ונראה לק"ק קאוונא יצא מאתנו שיקום כפי הפשר שהי' בין רוזנים דק"ק הוראדנא ובין גליל קידאן הנ"ל, דהיינו נתינת מסים וארנוניות וכרגא דמלכא וכן לענין משפטים שיתחוו בק"ק סלאבדקא [...] הכל שייכים לרוזני ק"ק הוראדנא לחלוטין ולצ"ע [...] וטענו המשולחים הנ"ל שמעולם לא לקחו מק"ק סלאבדקא שום סכום גלגולת, בכך יצא מאתנו שהנאמן מרוזנים דק"ק הוראדנא יכריז כרוז בבהכ"נ דק"ק קידאן בעונש שבועה באם לקחו סכום וגלגולת מק"ק סלאבדקא הנ"ל ושטר מכירה, או מחיבין להחזיר עד פ"א ליד הרוזנים הנ"ל [...]" (סעיף תתקנב, עמ' 262).

48 מנקודת ראות יהודית, הדברים ברורים כבר במקרא; הן בהענקת שמות חדשים, והן ביצירת משחקי לשון חדשים לשמות קיימים.

בתוקף על העיתונים ודברי הדפוס באידיש ובעברית לאזכר שמות יישובים מקומיים בתרבות המדוברת והכתובה היהודית, ותחת זאת נכפה עליהם התעתיק של הלשון הליטאית. כפייה מסוג זה משתקפת למשל בשבועון 'דער אידישער לעבן' שהופיע ב-20 בינואר 1939 מטעם 'צעירי אגודת ישראל בליטאובה' (כ"י), ובו ניתן למצוא ברבה בעברית לאירוסיהם של הרב יעקב-זלמן שטיינבאך מ-Grinkiskis (כלומר, גרינקישאק) עם בחירת לבו מרים פיבושוביץ מ-Plunge (כלומר, פלונגיאן). במודעה אחרת מתפרסמת פנייה לתושבי Telsiai (טעליז), המוזמנים לתערוכת רהיטים חדשים שזה עתה הגיעו מ-Kaunas (קובנה) ומ-Jonava (יאנעווע). עם זאת, על מודעת תנחומים שהתפרסמה באותו הביטאון לרב חיים יירבין על מות אמו, חתומה 'חברה גמרא ומשנא בקלויז "מוסר" סלבודקה' ולא בשמה הליטאי Viliampole.⁴⁹

אנו עוסקים כאן בהנצחה; הנצחת השמות הגיאוגרפיים היהודיים איננה קלה. בבואם לספר על מקומותיהם, יהודים כתבו שמות שונים במקצת, אין הרבה שמות אחידים לגמרי. בספר 'יהדות ליטא' הוצגו שמות יהודיים מובהקים, ב'פנקס הקהילות' הדיוק המדעי מחייב ליותר.⁵⁰ הצורך בדיוק שכזה לא עמד בפני 'עמך' שלא אחת שיבש כהוגן את השמות, ובעקבותיו הלכו סופרים ומספרים שהמשיכו בכך על דרך מדרש השמות (להלן).

מה נותר מהשמות היהודיים בעולם הליטאי הנוכחי? בביקורתו של לוין על 'ספר הכאב' (לעיל פרק א) מופיעה הערה לשונית המתייחסת למקומות היהודיים ולאפשרויות הגלגולות בהם לדיאלוג היהודי-ליטאי:

[...] הדעת נותנת שאם מישוהו חשב ברצינות לקירוב לבבות בין היהודים לבין

הליטאים היה דואג להוסיף רשימה מיוחדת של מקומות יישוב מסוג זה [=שמות

יהודיים של מקומות בליטא]. למה שהליטאים המעניינים כביכול, בתורתו של

הגאון מווילנה לא יידעו גם איך כינו שכניהם היהודים את מקומות מגוריהם?⁵¹

אכן, 'אונומסטיקון יהודי' עשוי לתרום לליטאי המעוניין להכיר את יהדות ארצו; כזה המכיר את העיר הליטאית הגדולה למדיי פאנוואז'יס, אך על פוניבז' עדיין לא שמע. הדברים יוצרים גם התנגדויות, ולעתים ליטאים לאומנים

49 לוין דב, בין עולמות מתחלפים.

50 לעתים ההשוואה ביניהם מובילה לכלול מה. דוגמאות ביחס לשתי ערים קטנות בצפון ליטא קרוב לגבול הלטווי: בפנקס הקהילות: זגר, זגר, זשאגער (בפולנית, ליטאית ואידיש). ביהדות ליטא, ג: זאגר, זאגארא; בפנקס הקהילות: יאנישאק (באידיש), ביהדות ליטא, ג: ינישוק, יונישקיס.

51 לוין דב, כאב בעירבון מוגבל, עמ' 19.

(מופיעים בעיקר באתרי אינטרנט⁵²) מתקשים לקבל את הדבקות היהודית בשמות המקומות היהודיים, מצב המגדיל את הצורך בעמדות דוגמת זו של דב לויין. אין זה בטוח שהצורך הזה חלחל לליטא של ההווה; המפה של ההתיישבות היהודית לפני המלחמה המצויה במוזיאון ('הבית הירוק') בוויילנה (היא גם נמכרת) מציגה את השמות בליטאית. זוהי מפת ליטא שבמקומות הרלוונטיים מסומן מגן דוד כחול. הפיזור של יהודים בליטא אכן מומחש בה היטב, אך לא שימור השמות. מפה זו עומדת בניגוד עמוק למפה שבספר 'יהדות ליטא' שבה נכתבו רק שמות יהודיים. נציין ונשוב ונציין, הפיזור בשתייהן דומה מאוד, ככלות הכול ליטא הייתה מאוד יהודית, ושתייהן, כל אחת בשפתה, מציגות את הריק.

הארץ והמקומות

דננו לעיל (פרק 2) ביחס שבין הארץ - ליטא כמכלול, לבין מקומותיה והתודעה המקומית שהתפתחה בקרב בני היישובים שהייתה טבועה בחותם ייחודיותם. בהקשר זה הובא קטע משירו של דוד שמעוני:

קבוצת בני ליטא תופשת את טור האהלים הראשון. / עשרים אהלים במספר וכה לעריהם יתחלקו: תשעה אהלים לוילנה, חמישה לקובנה, ושנים / שנים לערי השדה סמורגון, קושדרי, וסטולין / (כולם פה כונו בשמות, מפני שעל ערי מוצאם / גאוות בני ליטא, ומעשה באחד ליטאי שנשאל: / 'האם מלונדון הנך?' - נעלב וענה בקפידה: / 'מה לי וללונדון? אנוכי מטלז בכבודה ובעצמה!').⁵³

דומה כי אחד המקומות שבו בלטה במיוחד שניות זו הוא קיידאן, והיא עולה שוב ושוב בספר הזיכרון של קיידאן. במקומות רבים עולה תחושת הייחוס שאפיינה את תושבי העיר הקטנה ויוצאיה: "העיירה הליטאית קיידאן הייתה לא עיירה סתם, כי אם עיר 'מיוחסת' מה רבה הייתה גאותו של יהודי אשר יכול היה לענות על השאלה 'מניין יהודי?' אני קיידנאי! [...]"⁵⁴. המתח הזה בוטא בדברי הפתיחה של העורך הפותח - במעין הפוך על הפוך - בטענה שלכאורה

⁵² "What have they seen/read except Hollywood movies and websites in which all the Lithuanian place names are spelt in an unrecognizable mish-mash of yiddishisation, polonisation and anglicisation, such as 'Eysheeshok' for 'Eisiskes'. They don't even realise this is arrogant. When Lithuanians write (in English) about Tel Aviv, New York and Warsaw, we don't write Telavivas, Niujorkas, Varsuva. Why is it fine for Jews to write about Lithuania with no respect for the Lithuanian names?" "The Bloody Stories of Lithuania", <http://www.lithuanian.net/logos/head.jpg>

⁵³ שמעוני, ספר האידיליות, עמ' צד-צה.

⁵⁴ אפשטיין, עולמות, עמ' 65.

אין ייחודיות בספר הזיכרון; אך אם בספר זיכרון אין מן המיוחד, במושאו יש ייש:

[...] כשם שקיידאן עצמה היתה אחת מאותן אלפי העיירות בתחום המושב לשעבר. עיירות על כל אורותיהן וצלליהן [...] אך קיידאן הייתה גם מיוחדת במינה, ואף מותר לומר בעלת יחוס מיוחד. די להזכיר את האגדות המייחסות לראשית היישוב היהודי במקום, את גאוותם של יהודיה את הכרת החשיבות עצמית של בניה שמצאה ביטוי במרד המפורסם נגד פרנסי הקהילה, את דאגתה שעל כסא הרבנות שלה יישבו טובי הרבנים בתפוצות, את התרומה המיוחדת שתורמו בניה למען תנועת התחיה העברית, ואחרון אחרון את מרד היחיד עטור ההוד והגבורה של אחד מבניה בתוך בור ההריגה [...].⁵⁵

הפרשות הנזכרות כאן ואחרות (נוכחות הגאון, הדפוס, מכבי האש, איסוף פולקלוריסטי של שירי עם יהודיים), נזכרות שוב ושוב בספר הזיכרון, גאוה גדולה בצדוק שלפורובסקי שבמו ידי החשופות הרג את אחד מן המרצחים ועמו הצטרפו גם אחרים.⁵⁶

בני קיידאן היו גזע אנשים גאה. 'אני מקיידאן', 'אני קיידנאי', לא נלאו לחזור מעולם. ההלצה המקובלת של הגיטו על חשבונם - כמו על חשבון בניהם של כל עיר - שמה ללעג את השוביניזם המקומי שלהם: נאמר על הקיידנאי שהוא מרבה להתפאר על עירו, מצביע על עצמו וטופח על חזהו עד כי כתפי נתעגלו, ומכאן 'קיידאנער הייקער' (גיבן קיידנאי). 'שטאלץ ווי גאנץ קיידאן' (גאה כקיידאן כולה) כתב המשורר היהודי מוריס ווינצ'בסקי [...].⁵⁷

ייחודה של קהילת קיידאן היה בולט ולא ניתן להכחשה. בכל ביקור במקום ובכל פגישה עם אנשיה היה מכריז על עצמו מחדש [...] קיידאן התגאתה - ואנשיה יצאו להם מוניטין כ'גאוותנים' ומקפידים על כבודם! - הן במלאכתה ובמרכולתה והן בגנניה וירקניה, בקישואיה ומלפפוניה, שעל שמם נקראו גם בניה בשם הלוואי 'קיידאנער אוגערקעס', הן בתורה והן בהשכלה. ובבוא העת - גם בחינוך הנוער גם בתנופה חלוצית - לה שבע ידות.⁵⁸

אך לא רק קיידאן! בצורה כזו או אחרת הדבקת תוויות ליישובים בליטא

⁵⁵ קיידאן, עמ' 7.

⁵⁶ רודנר, הגיטו, עמ' 235-236.

⁵⁷ ריצ'ארדס, עולם ישן וחדש, עמ' 62.

⁵⁸ בן נחום, עיר שאיננה, עמ' 165.

הייתה נפוצה מאוד בפולקלור העממי; הם סוכמו על ידי לייב זאמעט בחיבורו 'די צונעמענישן פון שטעט און שטעטלעך אין ליטע' [=שמות הגנאי של ערים ועירות בליטא];⁵⁹ אכן, קיידאן זוכה שם למקום נרחב (מופיעים 'קיידאנער לעבלאך' (חורים) בצד ה'קיידאנער הויקערס' (חטטורות) שנוצרים מרוב טפיחה עצמית על הלב. אך הגאווה יוחסה גם לערי תורה אחרות: 'טעלזער בעלי גאוות' ו'סאלאנטער יחסנים', ויש רשימה ארוכה, אך בסך הכול כולם מצטברים למכלול ברור אחד הקשור בפולקלור וההומור של ליטא כליטא.

המקומיות באה לידי ביטוי מיוחד אצל הילדים והנערים. בסיפוריו של דוד לבני, למודעות הגיאוגרפית ולשימוש בה יש ביטוי מעניין:

אנחנו תלמידי הישיבות, שהיינו קרובים כל כך איש לרעהו יומם ולילה לא ידענו לקרוא איש את רעהו בשמו הפרטי או בשם משפחתו. והיה לנו שם עיר חלף שם פרטי וכנוי תחת שם משפחה. דהיינו: אישישקואי, גירטגולי, לייזוואי וכו'. חרזנו לנו 'אלף ביתים' של הערים ששמותיהם נגמרים בשוק, סטוק, קרוק, דאן, גולי. למשל: אישישק, באלבירישוק, היידוצישוק, יאנישוק, פולוישוק, ביאליסטוק, טרוק, קרוק, אוטיאן, חוויידאן, ציטוואן, קוטנאן, שווינצאן, וכן הלאה, בייסיגולי, מייסיגולי וכו' [...].⁶⁰

אך לא זו בלבד, בספרו של דוד לבני מופיע סיפור ארוך 'צער גידול בנות'; אמצעי ספרותי פשוט שהוא משתמש בו הוא מעין מדרש לשוני של שמות המקומות שבהם נעה העלילה, מהם באירוניה ומהם לגנאי פשוט (הוא ממשיך בכך את מדרשי השמות הידועים של י"ל גורדון: שאולי המתקשר לשאול, פוניבו - פה נבזי וכו'); למשל, את 'אוישמה' הופך ל'אשמנו'.⁶¹ רשימה המשקפת את ההווי הליטוואקי המיוחד ואף המוזר של הנודד העני שנדבקו בו מעשים מגונים למיניהם, היא רשימה של מקומות הקובעת כינויים:

צא ולמד, מה שמות לואי, כינויים ותוארים נושא על שכמו יהודי שנולד באירגולה, נכתב בבייסיגולה, אבל 'ימים' בגירטיגולה, למד בישיבה במעשהגולה [=כך?], נבחן לצבא באיישישוק, קבל סמיכה בדריפישוק, נעשה חתן בהיידוצישוק, התחתן בגרינקישוק, נחיה לאפיקורס במיכילישוק, נתגלגל והיה לפרוש בשניפישוק, עורר מחלוקת בלוקישוק, נתקבל לרב בבלבירישוק,

59 סיכום קצר אצל יוסף גוטפרשטיין: גוטפרשטיין, פולקלור, עמ' 608-610.

60 לבני, ירושלים דליטא, א, עמ' מט.

61 לבני, ירושלים דליטא, ב, עמ' פב.

גרש את אשתו בפלונגיאן, נשא אשה חדשה בקולטניאן ומת בקיידאן.⁶² מי שמת ורק מת בקיידאן לא נשא כמובן את משא ייחוסה הנעלה, הוא נשא את משא העלבון הליטוואקי שיכול להיות מופג רק בידעה שיסודו בהומור גרידא. ואפשר שמשום שבסופו של הסיפור הליטאי כל כך הרבה יהודים מתו בבורותיה של קיידאן, נראים הדברים היום בפרופורציה אחרת.

ארץ ישראל דגלותא

משעה שההשכלה התבצרה בליטא, ועוד יותר מכך כשהחלה הציונות להיאחז בה, התחזקה בה הוראת השפה העברית, ועמה, חיזוק הזיקה לארץ ישראל (יסודותיה כמובן הרבה קודם לכן), וגיבוש התודעה הציונית. המודעות העצמית הליטוואקית התפתחה להכיל רכיב נוסף - חזון הארץ המתקיים לא רק בארץ ישראל הרחוקה, אלא גם בנוף שלנגד העיניים. עסקנו בכך בפרק קודם (פרק ו), נוסף מספר הערות הקשורות לעניינו של פרק זה.

הקרקע הליטאית הצמיחה את הליטוואק; הדמות, הארץ והעברית שזורות זו בזו. כך עלה משורות שנכתבו על חיים לנסקי:

לנסקי שגדל בין יערות ליטא ונהרותיה, גדל להיות אחד מגדולי משוררי הטבע בעברית. [...] ומן המשפחה הזאת באה גם העברית הבהירה שלו, הרוחשת דיבור חי, וחום ותוקף. נדמה לי, למרות שהטבע בשירי לנסקי הוא צפוני רוסי, המגע של הלשון העברית עמו הוא הטבעי, הבשל, הזורם והמעמיק ביותר בין שירות טבע העבריות.⁶³

חיבת הארץ הרחוקה והזיקה אליה, המתקיימות בד בבד עם החיים האמיתיים בליטא, הובילו כמדומה לתפיסתה של ליטא כארץ ישראל של הגלות. אין תמה אפוא שתדמיתה של ליטא בזיקה לארץ ישראל התמצתה בכינויה 'ארץ ישראל דגלותא'; בניסוחו של דב לוי:

[...] אין תמיהה שלמרות שהיישוב היהודי בארצות הבאלטיות היווה לפני השואה 1% בלבד מיהדות העולם, הרי מבחינת משקלו הסגולי והייחודי נודעה לו חשיבות פי כמה וכמה ולא בכדי כונתה ליטא 'ארץ ישראל דגלותא' וקהילת וילנה - 'ירושלים דליטא'.⁶⁴

62 שם, עמ' קסה.

63 הירשפלד, לנינגרד.

64 לוי, דב, פרידה קידנסקי, עמ' XVIII.

השוואה זו המיוחסת לחיים נחמן ביאליק בביקורו בקובנה באמצע שנות השלושים, רחוקה מלהיות נפוצה בכתובים, אך חזקה על דב לוי אומן התייעור שבעל-פה שיצק את רוח ההתייחסות הזו לליטא לשורות אלו. קביעה זו בולטת על רקע שני אפיונים: אם וילנה היא ירושלים דליטא, ניתן לראות את ליטא כולה כארץ ישראל של הגלות (בניסוח פשוט: "[...] לקיבוץ הנפלא הזה, שהפך את וילנה לירושלים דליטא, ואת ליטא כולה - לירושלים של חוץ לארץ"⁶⁵). אך מנגד, אותה ליטא עצמה נתפסה כזכר למעוז יהודי אחר לגמרי! ובהקשר זה הזכרנו לעיל (פרק ו) את היחס החרדי לליטא כבבל דווקא, בבל של לימוד התורה והשיבות הידועות, ולא כארץ ישראל. אם כן, דמות דיוקנה של ארץ ישראל היצוקה בליטא הועדפה בעיקר במחשבה הציונית. מכל מקום, ליטא זו הכילה איזו גיאוגרפיה רוחנית החורגת בהרבה מהגיאוגרפיה הממשית שלה.

עמנואל הרוסי כותב על עסקן ופובליציסט חשוב - מתחילת שנות העשרים עורך 'אידישע שטימע' - ראובן רובינשטיין: אגב מחשבות על רובינשטיין, איש העלייה השנייה, מספר לו על עץ הזית:

[...] עץ זה עקום הוא וכולו גבנונים וסיקוסים. אך מה מוצק גזעו ומה עמוקים שורשיו. שום סופה לא תזיזנו ממקומו, ומה גם שעלעליו מפושקים הם וכמו מזמינים את הרוח לחלוף ביניהם. [...] ואילו הוא עץ הזית על כנו הוא עומד לא יכרע ולא ישתחוה. בעל ניסיון הוא חכם האילנות. מיטיב הוא לדעת שהסער יחלוף ושוב עולם כמנהג נהג ושוב תזרח החמה. ואילו הוא את שליחותו יקיים; הענק יעניק לאדם את הפרי האחד ואין שני לו. שגלעינו רב מבשרו שטעמו מר מלענה, והאוצר בקרבו את הברכה הצרופה והנשגבה שניתנה לו לאדם מימי בראשית את החומר הזך והטהור בו ימשחו מלכים וכהנים גדולים. לפיכך יעמוד לו עץ הזית עטוף טליתו הירקרק כסופה קיץ וחורף בכל עונה תמיד והיא רעננה ומשובבת כבת צחוק של אחד חכם קדמון היודע שמעבר לייאוש אין עוד ייאוש אלא הגאולה השלמה בלבד [...].

הרוח הליטאית הנושבת בין שורות אלו המוקדשות ל'ליטאי אמיתי', שולחת אותנו לארץ ישראל ולתנ"ך, שם הוא מקומו של הזית האורגינאלי, הזית שצויר בכל כך הרבה ציורים על-ידי עולים ונתפס כסמל חזותי לארץ המסורתית. אין זה האורן שבאמצעותו לאה גולדברג השוותה את שתי המולדות - ליטא וארץ

ישראל, ובוודאי שלא עץ ליטאי טיפוסי אחר! בליטא אין זיתים ארץ-ישראליים. בהמשך מקבלת ההשוואה המשתמשת בזית פשר ועומק:

[...] לעץ הזית דימיתוך יהדות ליטא. מצומקת וקשוחה, קפדנית וקרת מזג מלבר ואילו מלגו שומרת על יצהר של אהבה טהורה, הליטאי 'יבש' הוא, מעשי, בעל הגיון אין לפניו אלא מה שענינו ראות וידיו ממשמשות. 'מתנגד' הוא, כלומר היפוכו של בן פולין או בן אוקראינה 'החסידים', שכנפי חזנם מפריחות אותם אל אספמיות עילאיות. כך סחו ביניהם הבריות על גדות הדניפר והסאן והתברחו על ה'ליטוואק', ה'צלם-קאפ', שעקשן הוא ודבק במשימה, אך מה צרים אופקיו ומה מעטה השמחה שהוא טועם בימי עוני ומרודו. סודה של המהתלה הוא ב'דוקציו אד אבסורדום' שלה. [...] מה שטחית הייתה ראיית 'החסידים' שלא ראו בליטוואק זה אלא את ברו ולא עמדו על תוכו. איפכא מסתברא, דווקא בשל שריון ההקפדה הסגור והמסוגר, דווקא בשל היעדר מוצא לאדי ההתלהבות הגועשת מבפנים, - נעצרו בלבו של הליטאי כוחות עצומים, אשר לא ידעם שבת אחר בישראל, פרט אולי לתימנים, והם שהניעוהו. ובלם נפשו כביר היה למנגנון אנוש זה שבזכותו עלה והעפיל בביטחה, נאמן למשימתו ודבק ביעודו.⁶⁶

העלבון הליטאי שעורר דימויים היתוליים, אך בה בעת - יש להודות - גם משפילים של הליטוואק, מוצא ניחומים בתמונת 'עץ הזית' - עצה המובהקת של ארץ ישראל,⁶⁷ המתאר תמונה ליטאית.

וילנאי וליטוואק?

וילנה זוכה לפרק משלה ברשימות ביבליוגרפיות העוסקות בליטא. ב'יהודי הארצות הבלטיות' של פרידה קידנסקי;⁶⁸ הפרקים הם: 'יהודי הארצות הבלטיות' (עמ' 1-24); 'יהודי ליטא' (עמ' 27-69); 'יהודי וילנה והסביבה' (עמ' 73-87); 'יהודי לאטביה' (עמ' 91-95); 'יהודי אסטוניה' (עמ' 99-100). כמותית ואיכותית ניתן לראות בכך את וסימן למעמדה המורכב של וילנה, נכללת בארצות הבלטיות ובכל זאת עצמאית. וילנה היא ליטאית על-פי אמות המידה הישנות של המסורת הליטוואקית

66 הרוסי, רובינשטיין, עמ' 31-32.

67 הזית הוא עצה של ירושלים ולא של ירושלים דליטא! בקוריו מסוף המאה ה-19 עולה כי נעשה ניסיון למכור כלי עץ זית מעובדים בוילנה: "אז קם ה"מ הלפרין והציע לאוהבי ציון לפתוח חנות בוילנה למכירת עצי זית של תוצרת העובדים בירושלים" (ברוידס, וילנה הציונית, עמ' 116). הניסיון לא עלה יפה, אך הסמליות הירושלמית של הזית בעינה עומדת.

68 קידנסקי, יהודי הארצות הבלטיות.

המעוגנת בהיסטוריה היהודית במזרח אירופה. למרות שלא נכללה בהתאגדות הראשונית של 'ועד הקהילות בליטא', וילנה נכנסת למסגרת ותופסת מקום כאחת מהקהילות הדומיננטיות. בלשון 'פנקס ועד הקהילות' משנת תמ"ז:

הן היום הקריבו לפנינו אלופי רוזני מנהיגי קציני ר"מ מק"ק ווילנא יצ"ו, והציעו דבריהם לפנינו בבקשתם, שלמה נגרע כוחם, שאין להם בהתועדות המדינה סופר ושמש כמו שארי ראשי הקהלות. בכך כאשר המה שוים לכל דבר לכל ראשי הקהלות, ובראותינו שדבריהם ישרים ונכוחים לקהלה מפוארה כמות שמפורסמות וגלויות שהם כלילת יופי לכבוד ולתפארת, אמרנו לנענע ראשינו ליתן מקום לדבריהם ולהם נאה להשתמש בכבוד משאלותם [...]".⁶⁹

הזיכרון היהודי נקשר לאגדות לא פחות מאשר לתעודות. באגדה הפותחת את ספרו של יצחק ברוידס עטופים הדברים הללו אגדית, והבקשה להתקבל לוועד מנוסחת בעקבות עליית קרנו של הגר"א:

[...] לימים יצאה משלחת של יקירי וילנה להתייצב בפני 'ועד ארבע ארצות', ולא קלה היתה שליחותם נדרש מהם לתרץ שאלות רבות כדי למצוא צדוק לטענתם. [...] שעה ארוכה התנצחו שני הצדדים עד שקם זקן 'ועד ארבע ארצות' ואמר: 'שמענו את טענתכם ובקרב, אם ירצה השם, נודיע לכם דברים ברורים'. [...] ובאותו יום הגיעו העירה שליחי חשאיין מטעם 'ועד ארבע ארצות' לתהות על טיבם של יהודי וילנה והליכותיהם. לא האמינו למראה עין ולמשמע אוזן ואיש את רעדו תמה ושאל: 'הבהקיץ או בחלום?'. ביחוד גדלה התרגשותם בתחום סמטאות הגטו, בחצר בית הכנסת הגדול. ברעד גיל ובמשוכת כתפיים התהלכו בחצר זו המוקפת מאה קלויזים, כבתוך מדינה של יהודים שהם פרושים מכל היות העולם הזה וכשקועים בעולמות עליונים. בכל קלויז ישבו למדנים עוקרי הרים וצוללי תהומות בפלפוליהם החריפים ולא רק אלו בלבד. אפילו יהודים פשוטי עם, עיינו בספרי מוסר והגו בהנהגת אדם ואלהים, איש איש לפי כח המשיג שלו [...] לא ארכו הימים ומגילת קלף כתובה באותיות רש"י נשלחה בידי ציר מיוחד להודיע לקהילת יהודי וילנה כי אכן נמצאה ראויה להסתפח על 'ועד ארבע ארצות'. ומאז נקבע לדורי דורות וילנה קריה נאמנה, מושב גאון הגאונים רבי אליהו, ממנה תצא תורה ולה יאה השם ירושלים דליטא.⁷⁰

כאן הדגש הוא רחב הרבה יותר מהבחיינה היהודית, והוא מגיע עד לכלל

אוניברסאליות (יהודית!) ממש; ועד ארבע ארצות מרחיב את המסגרת, והגאון - ספק מודע, ספק אינו מודע - מוצג כשרוי במתח שבין שיוכו הווילנאי (הוא יועץ להם מה לעשות) לבין שיוכו הכלל-יהודי (אנשי הוועד אינם מוכנים לראות בו דמות ווילנאית גרידא). סוף דבר, הסיפור נחתם בכך שהוחלט לכנותה 'ירושלים דליטא', אך דווקא משום כך זה מראה עד כמה ליטא היא בעצם בעלת נוכחות מצומצמת בסיפור הזה, כפי שהיא מצומצמת בהופעתה בכל קובץ האגדות של ברוידס; ליטא לא מודגשת במיוחד במקום שווילנה מושלת בכיפה!

עד כמה משייכים הווילנאים המאוחרים יותר את עצמם ל'ליטוואק'? כאמור, 'אגדות ירושלים דליטא' בא להביע 'גאוות יחידה' וילנאית. יחד עם זאת, איש איננו מתעלם מהשורשים הליטאיים. ברור שבפועל, שני עשורים של שלטון פולני בוילנה בין שתי המלחמות לא חיזקו את היחס הווילנאי לליטא בתקופה המיוחדת הזו ערב החורבן. הווילנאים שדיברו פולנית התקשו לסמן את הזהות הליטוואקית המתקשרת להווה. היסטוריון מתאר את המצב הזה כך:

וילנה היתה בעבר קשורה מוסדית עם המרכזים היהודיים שבוארשה ובמצב החדש החלו להירקם קשרים עם יהדות ליטא. [...] אולם לפני שנוצרו דפוסי קשר קבועים בין וילנה ובין יהדות ליטא הונחתה מכה על כל המוסדות והארגונים היהודיים עם הפיכתה של ליטא לרפובליקה סובייטית.⁷¹ בשנים האלה הקשר בין ליטא לוילנה משובש מאוד; לפעמים מרחק קטן חייב מפגש בריגה! או דרך עקיפה אחרת:

יש שיהודים משני עברי הגבול היו נפגשים בתשעה באב בבית הקברות של העיירה לינגמיאן (עיירת גבול בליטא שבית הקברות שלה היה שייך לפולין), וזכור לי שפעם נפגש שם אבי עם אמו ז"ל - עד שהליטאים 'תפסו' את ה'טריק' היהודי ואסרו את הפגישו האלו.⁷²

שנים אלו לא הטיבו אפוא עם תחושת השייכות הווילנאית לליטא. יחד עם זאת, בראייה היסטורית מצטברת, המורשת הליטאית בוילנה נותרה איתנה. בדברי ביקורת של מרדכי זלקין על אחד מכרכי 'פנקס הקהילות' של פולין שכלל את וילנה כתב:

[...] משנתקבלה ההחלטה העקרונית לבסס סדרה זו [=פנקס הקהילות] על המפה

המדינית של אירופה בין שתי מלחמות העולם לא נותרה בידי העורכים, לכאורה,

71 ארד, וילנה, עמ' 25.

72 צמריון, וילנה כירושלים דליטא.

69 דובנוב, פנקס המדינה, עמ' 299-300.

70 ברוידס, אגדות, עמ' 14-16.

ברירה אלא לכלול את וילנה ב'פנקס פולין'. ובכל זאת, לכאורה, שכן זה בדיוק המקרה שהיה עליהם להקשיב ל-Populi Vox, להד קולם של הליטוואקס, ש'סיפוחם' לפולין נדמה להם כעירוב של מין בשאינו מינו.⁷³

למעשה הפרובלמאטיקה באשר למעמדה הליטאי של וילנה עולה כבר בהקמת ליטא. הצצה לתקופה הקריטית הזו מגלה כי אחרי מלחמת העולם הראשונה, בהקמת ליטא והיווצרות הקשר לפולין הועמד גם אתגר מסוים ליהדות וילנה. בין היהודים היו נטיות שונות, חלק מהעסקנים רצו ללכת עם הרוסים, וחלק עם הליטאים; החשש הגדול היה דווקא מהפולנים, בגלל התנועה האנטישמית החזקה בקרבם:

עלתה השאלה אם מדינת ליטא תקיף גם את שטחי גרודנה-ביאליסטוק שבהם היתה אוכלוסיה פולנית, בילורוסית ויהודית, אך לא ליטאית. הפולנים רצו, כי שטחים אלו וגם העיר וילנה וסביבתה יתאחדו עם פולין. הביאליסטוקים לא ששו לקבל עליה את עול שלטון העם הליטאי. היהודים בוויילנה הרגישו את קשריהם ההדוקים עם אחיהם ה'ליטוואקים' בגרודנה ובביליסטוק, והיו מעוניינים כי היהודים בליטא רבתי יתפסו את מקומם כאחד הלאומים במדינה רבת הלאומים הזו, תוך הבטחת אוטונומיה לאומית ופרסונלית ליהודים.⁷⁴

לפי זה, תודעת ה'ליטוואקיות' הייתה דומיננטית, ואכן שנות הכיבוש הפולני שטשו אותה, הווילנאים למדו פולנית, ולא רוסית או ליטאית.

כמו בהרבה עניינים אויבינו יודעים בדרכם המעוותת לזהות מגמות פנים יהודיות; כך פסק דינו 'ספר דינים' בגטו וילנה:

[...] באותו ספר 'ספר דינים' נוספה תקנה מיוחדת לוויילנה, שם נאמר, בערך, כך 'היהודי הווילנאי הוא המסוכן שבעולם. אם יושארו יהודים בוויילנה אפילו עשרה יהודים, תהיה המשמעות שלא השגנו את מטרתנו. רחמינו על האויב היא בגידה בממלכה'.⁷⁵

אפשר כמובן להביע את ייחודה של וילנה בדרך אחרת; מי שהרבה לדבר על הווילנאיות היה אבא קובנר שלא חסך הזדמנות כדי להבליט את רוח עירו שחרבה ולראות בה דגם מאתגר לקהילתיות וזיקה ללאומיות. התייחסות לטיפוס הווילנאי עולה בדברי דינה פורת כרקע לתיאור יחסו של אבא קובנר לעירו: "אין מי מיוצאי

73 מרדכי זלקין, 'וילנה כשכונה בבני ברק' הביקורת על 'פנקס הקהילות - פולין, כרך שמיני: מחוזות וילנה, ביאליסטוק נובוגורודק, הארץ, תרבות וספרות, 4.7.08.

74 קלויזנר ישראל, וילנה - דורות אחרונים, עמ' 128.

75 גרוסמן וארנבורג, הספר השחור, עמ' 279.

וילנה שאינו גאה על העושר הרוחני הזה בו צמח, ואינו מצביע על ההשפעה ההדרית בין ההיסטוריה של הקהילה לבין אישים שצמחו בה".⁷⁶ בהקשר זה עולים ניסוחים מפליגים של קובנר כמו "לא היה בית יהודי בו לא היתה נוכחות כלשהי לרוחו של הגאון". ובסיכומה של דינה פורת:

במשך שנות יצירתו הרבות שבאו אחרי מלחמת העולם, חזר קובנר והתייחס מדי פעם אל שלושה עיקרים שעיצבו את חייו בילדותו ובנערותו: בית הוריו, וילנה 'עיר אבותי', 'עיר הילדות' וקן השומר הצעיר [...] וילנה היתה דגם יהודי אידיאלי להעבירה מן הדור שלפני השואה אל הדור שאחריה.⁷⁷

מבלי לפגוע בשורשי הליטוואקיים, הווילנאי שנותר, משתמש היום בניסוחים דוגמת 'ליטוואק בכוח', או 'קודם וילנאי ואחר כך ליטוואק';⁷⁸ ובעיקר, אוהב לדבר על 'טיפוס וילנאי'.⁷⁹

מכורה מקוללת

לאה גולדברג ברומן ספק אוטוביוגרפי 'הוא האור' מספרת על הגיבורה החוזרת 'הביתה':

[...] בבית אני, במולדת, אל בחיפזון! בעד החלון הפתוח למחצה, הנושא את זעזועי אור החשמל שבתוך הקרון ואת צללי האילנות אשר מחוצה לו, עלה ריחם של יערות ליטא - ריח טחב, אזוב וכבול, וניחוחו הרחוק של האורן; ריח שלכת רטובה של תדהר אדום עלים והאלון הזהוב - וכאן, קרוב מאוד, על פני הרכבת, עברו במרוצה גזעים צחורים ודקים עד לצביטת לב, גזעי חורשת לבנה באפלת ליל אוגוסט מכובב. הביתה, דמדמה נורה בחמימות מהססת [...]..⁸⁰

76 פורת, מעבר לגשמי, עמ' 31.

77 שם, עמ' 39.

78 מדובר על יוצאי וילנה בארץ ובתפוצות, קהילת וילנה בהווה כמעט ואיננה רלוונטית לעניין (פרק א).

79 בפרק העוסק במקומיות לעומת ארציות בליטא יש טעם להזכיר את 'המקומיות' - ניתן לראותה ככפזיה - שהפגינו חיילי הבריגאדה היהודית הנפגשים עם שארית הפליטה, בניסיון, לדעתי אינסטינקטיבי, לזהות את בני מקומותיהם ולסייע בידם. בהקשר זה מעניין האפיון הווילנאי: "[...] בצריפו הוא [=מחיילי הבריגאדה] הקים מעין לשכת סעד לוויילנאים. קישר אותם עם קרוביהם בארץ ועשה להקלת שהותם במחנה. היתה לו 'בעיה' כמעט כל בחור יהודי עבר בנרדיו את וילנה או חי באחת מעיירות האזור ובנקל יכול היה להצהיר על 'מוצאו הווילנאי'. אך [...] היה קפדן. הוא המציא שיטת מבחן באמצעות ביטויים וילנאיים טיפוסיים באירוש שרק וילנאי מלידה ידעם ומי שעמד במבחן היה זוכה בשוקולד ובסירגיות 'פלאירס' ונהנה מכל שרתי 'ארגונו' (שוב, מעבר לשמי העננה, עמ' 181-182). הקטע כתוב בהומור, ומשום שהכרתי את האיש (היה עם אבי באותו אוהל בבריגאדה) והוא היה באמת 'בחור זהב', אני מרשה לעצמי להביאו. יחד עם זאת, לגבי האפיון הווילנאי, הדברים נכוחים.

80 גולדברג, והוא האור, עמ' 9-10.

'הביתה', 'במולדת', חש יהודי החוזר לליטא. אחר כך, שנים ספורות בלבד אחר כך, כבר לא רצה לחזור, קללת ליטא איננה מרפה:

אפשר לדבר על רגשי שנאה ונקמה לכל מה ששויך לליטא. אפשר לדבר על קללה, שכל אחד מאתנו נושא בלבו לאותה ליטא, שהשמידה במו ידיה את יהדות ליטא. ארורה תהיה ליטא וארורים יהיו בניה אשר בימים הקשים ביותר של העם היהודי תקעו סכין בגבו.⁸¹

לא פחות מהקטע הקשה הזה, מוזעזעת צוואתו של איש שהכיר היטב את ליטא ד"ר אלקס: "אדמת ליטא הורטבה מדמנו על ידי הליטאים עצמם, [...] בהנאה מיוחדת בדקו הם, מדעת עצמם, במערות וקירות בשרה וביער והוציאו משם את שרידי הפליטה ומסרו אותם להרשות, [...]".⁸² הליטואקים שנותרו מתייחסים כך לארצם לשעבר. מפת ליטא דהיום היא מפה של דם. הזיכרון הוא נצחי, אך הליטואקים לא היו גזענים ולא הותירו יורשים גזענים, ולכן אין זה בהכרח כתם נצחי; מכל מקום, הידברות במנות גדושות נצרכת כדי לשנות זאת.

81 תורי, גיטו יום-יום, עמ' 183.

82 שם, עמ' 607.